

ҒТАХР 03.09.55

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТА АЗИЯДА ПОЛЯК АРМИЯСЫН ЖАСАҚТАУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.М. Сманова

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
aigulsmanova@mail.ru

Бұл мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары болған поляк-кеңес қарым-қатынастарына байланысты кейбір мәселелерді қарастыру алға қойылды. Сондай оқиғалардың бірі – Қазақстан мен Орта Азияда поляк армиясын жасақтау жұмыстарына қатысты кейбір мәселелер. Қазақстан тарихындағы әлі де зерттеуді қажет ететін аспектілердің бірі – Қазақстан мен Орта Азияда поляк армиясының құрылу тарихын зерттеу болып табылады. Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының дамуы барысында қалыптасқан тұжырымдар жиынтығы мен тарих ғылымының алдыңғы қатарлы мамандарының зерттеулерінде көрініс тапқан өзекті мәселелерге жаңа тұрғыдан қарау, жаңа тарихи ойлаудың тұжырымдамасы, соңғы жылдары отандық тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістер де басшылыққа алынды. Сонымен бірге Қазақстан, Өзбекстан және Ресейдің «құпия» белгісімен сақталған мұрағат құжаттары пайдаланылды. Тарихтың міндегі – осы кезеңге байланысты мемлекеттік көшбасшылардың сыртқы саяси бағытын анықтау, сондай-ақ бұрынғы тарихи айғақтар мен дәлелдерді өз елінің халықаралық сахнадағы әрекеттерінің пайдасына шешу жолдарын қарастыру.

Түйін сөздер: Орта Азия, Андерс армиясы, Батыс Украина және Батыс Белоруссия, соғыс тұтқындары, арнайы қоныстар, жинақтау орындары.

Кіріспе

1941 жылы шілде айының 30 күні болған екі жақты кеңес-поляк келісім-шарттың 4-ші тарауында айтылғандай «КСРО жерінде поляк армиясын құрып және оған жан-жақты көмек» көрсетуге байланысты, енді поляк армиясын жасақтау жұмыстары Қазақстан мен Орта Азия жерлерінде де аса қарқынмен қолға алынды. Армия жасақтау мен оның санының көбеюі де өте үлкен жұмыс пен төзімділікті қажет етеді. Қазақстан мен Орта Азияда поляк азаматтарын өз еркімен армия қатарына шақыруда, қоныс аударғандар және Кеңес Одағына Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан жер аударылған поляктар ғана армия қатарына шақырылды. Демек, Польшаның Шығыс аудандарынан қоныс аударған халықтың жағдайына байланысты, сонымен бірге кеңес-поляк келіссөзінің құпия хаттамасы бойынша, Қызыл Армия тарапынан тұтқындалған поляк әскери қызметкерлері мен азаматтарының тағдырына терең ғылыми-тәжірибелік талдау жасап, оны мұқият зерделеу қажеттігін көреміз. Кеңестік тарихнамада ірі зерттеулерге арқау бола алмағандықтан бұл мәселе шынайы бағасын әлі күнге дейін ала алмағандығы белгілі. Тек ХХ ғасырдың 80-ші жылдардың ортасынан бастап үстірт қарастырылып, бұрмалаушылыққа ұшыраған поляк армиясының тағдыры зерттеліне бастаған тарихи мәселелердің бірі болды. Мұның өзі біз қарастырып отырған күрделі кезеңнің тарихын тереңдете жан-жақты зерделей түсу қажеттігінің дәлелі болса керек. Сондықтан зерттеу тақырыбы тарих ғылымы үшін маңызды және өзекті болып табылады.

Дереккөздер

Адамзаттың дамуы әскери қақтығыстармен тығыз байланысты және қарулы қақтығыстың құрамдас бөліктерінің бірі – әскери тұтқындар болып табылады. «Соғыс тұтқыны» деп аталатын тарихи құбылыс тек соғыс тарихымен байланысты емес, соғысып жатқан топтардың ішкі саясатын да қамтиды, үкімет, қоғам және жеке тұлға арасындағы қатынасты анықтайды. Мысалы, Дж.Ольтмердің монографиясында дүниежүзілік соғыс кезіндегі әскери тұтқын мәселесі туралы жалпы көрініс берілген (Oltmer, 2006). Зерттеуге арналған материалдар мәтіндерінің басым көпшілігі Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы халықаралық байланыстар әскери тұтқындардың жағдайына қатысты мәтіндер, поляк армиясын жасақтауға байланысты мемлекеттік мекемелердің жарлықтары мен шешімдері, жұмыс барысын көрсететін құжаттар пайдаланылды.

(Документы, 1973). Мақаланы жазу барысында КСРО жерінде поляк армиясын жасақтауға қатысты қажетті деректер Ресей Федерациясы Қорғаныс Министрлігінің Орталық Мемлекеттік архивінің 280-қорынан, Ресей Мемлекеттік Әскери архивінің 33987, 35084, 32971, 3282, 37977 қорларынан, Өзбекстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінің 314, 337 қорларынан, Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінің 1208, Р-1146, Р-1137 қорларынан және Қазақстан Республикасы Президенттік архивінің 708, 141 қорларынан алынды.

Айта кетер жайт Қазақстандық архивтерде бұрын «құпия» болып келген қорлардан 1941-1942 жылдар Қазақстандағы поляк азаматтарын армия қатарына шақыруға байланысты тың мәліметтер табылды және мақаланы жазу барысында пайдаланылды. Атап айтатын болсақ: «Қазақ КСР-і Халық комиссариатының 1941 жылғы тамыз айының 17 күнгі шешімі», «Орта Азия Әскери бөлімінің (САВО) 1941 жылғы қазан айының 28 күнгі шешімі», «№267 поляк азаматтарын орналастыру туралы жарлық», «№1254 әскери комиссариаттың поляк азаматтарын армия қатарына шақыру туралы бұйрықтары» материалдарын келтіруге болады. Сонымен бірге Ресей архивтерінен: «Мәскеудегі Польша әскери миссиясының басшысы генерал-майор С.Шишко-Богуштың тікелей Кеңес Одағының маршалы Б.М.Шапошниковқа жазған (1941 ж. 9. YIII., 1941 ж. 8. YIII., 1941 ж. 21. XI.) «өте құпия» хаттары», «КСРО жеріндегі поляк армиясының Бас қолбасшысы генерал-лейтенант Владислав Андерстің КСРО Қорғаныс Күштерінің Бас қолбасшысына жазған (1941 ж. 12. IX., 1941 ж. 22. XI., 1941 ж. 31. XII., 1942 ж. 30. I., 1942 ж. 15. YI.) құпия хаттары». «Лондондағы поляк эмигранттық үкіметінің премьер-министрі генерал В.Сикорскийдің Сталинге жазған (1941 ж. 2. YI.) хаттары» КСРО жерінде поляк армиясын жасақтауға байланысты жұмыстарда кездесетін қиындықтардың алдын алу туралы жазып қалдырылған құнды деректер екенін айта кеткеніміз жөн. Бұлардан басқа, Өзбекстан мемлекетінің архивінен: генерал В.Андерстің Янги-Юльден (Өзбекстан) Мәскеуге Қызыл Армия Бас қолбасшысының КСРО жерінде поляк армиясын құру жұмыстары жөніндегі арнайы өкілі генерал-майор Панфиловқа жолдаған (1942 ж. 28. II., 1942 ж. 1. III.) хаттары, «Поляк армиясын орналастыру үшін атқарылатын жұмыстардың есебі», «Поляк армиясы үшін Англия мен Америкадан келетін жүктерді Орта Азия Әскери бөлімінің қорғаныс базасына тасымалдануы туралы» архивтік құжаттар пайдаланылды.

Әдебиеттерге шолу

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Қазақстан мен Орта Азияда поляк армиясын жасақтау мен 1939 жылдан бастап кеңестік республикаларда тұрып жатқан поляк азаматтарын армия қатарына шақыру жұмыстарының қалай жүргізілгендігін арнайы зерттеген В.С. Парсаданованың (Парсаданова, 1982) монографиясы болып табылады. Онда алғаш рет түрмелердегі поляк әскери соғыс тұтқындарының тағдыры, оларға «рақымшылық» («амнистия») жариялау, арнайы қоныстарда, айдауда, қуғын-сүргінде жүрген поляк азаматтарын армия қатарына шақыру, Мәскеуде Польша елшілігінің ашылуы және оның қызметі жан-жақты қарастырылған. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы Польша тарихының кейбір мәселелері жөнінде қарастыра келе Қазақстандық ғалым С.М. Мәшімбаев пен А.М. Сманованың Қазақстандағы поляк әскери елшілігінің құрылуы мен қызметіне арналған оқу құралында статистикалық мәліметтер мен елшілік ақпараттардың үлкен көлемін қолдана отырып жан-жақты сипаттайды (Мәшімбаев, Сманова, 2017). Поляк армиясын жасақтау жұмыстарына байланысты жаңаша, бұрын айтылмаған мәселелерді көтеріп, танытуда үздік еңбек жариялаған ғалымдардың қатарына өзбекстандық ғалымдар Г. Хидояттов (Хидояттов, 1991) және Самарқанд университетінің профессоры Ш.Д.Примкуловты (Примкулов, 1990) жатқызуға болады. Олардың еңбектерінде соғыс жылдарындағы Кеңес Одағының сыртқы саясаты мен поляк әскери соғыс тұтқындарының жағдайы мен олардан армия жасақтау мәселесін, сондай-ақ Польшаға қарасты Батыс Украина мен Батыс Белоруссия жерінен поляк отбасыларын жер аудару шараларының орындалуын архив деректері арқылы дәлелдеп жазған. Сонымен бірге бірқатар мақалаларда қоныс аударған және әскери тұтқындардың тағдырына және халықаралық стандарттарын сақтау мәселесі де қарастырылды. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары кеңестік соғыс тұтқындары лагерлерінен босап шыққан поляк азаматтар мен әскери тұтқындары «Андерс Армиясының» қатарына шақырылғаннан кейін, олардың бойында өз мемлекеттерін фашистік басқыншылықтан азат ету сияқты патриоттық сезім пайда болды. Ресейлік ғалымдардың екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы КСРО жерінде поляк армиясының құрылу

тарихына арналған көптеген мақалалары жарық көрді, авторлар көптеген тарихи фактілерге салыстырмалы талдау жасаған (Парсаданова, 1988, Иванов, 2012).

Әдіснама мен әдістер

Мақаланы жазу барысында біз соңғы жылдары жалпы тарих ғылымдарында болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алдық. Бұған дейін поляк армиясының Кеңес Одағында жасақталуы тар таптық партиялық қағидат тұрғысынан баяндалып келгендігін, тіпті көп жағдайда аталған тарихи кезеңнің оқиғалары жөніндегі зерттеушілердің бұл мәселені айналып өте шығатынын, сол себептен назардан тыс қалып келгендігін айта кеткен жөн. Сонымен бірге тарихи болған оқиғаны зерттеуде нақты фактілерді архив қорлары мен арнайы басылып шыққан ғылыми зерттеу жұмыстарының материалдарын салыстыра көрсету болып табылады. Жұмысты жазу барысында Қазақстан мен Орта Азияда поляк армиясын жасақтау жұмыстарының кейбір мәселелері, тарих ғылымының дамуы тұрғысында қалыптасқан тұжырымдар жиынтығы мен тарих ғылымының алдыңғы қатарлы мамандарының зерттеулерінде көрініс тапқан өзекті мәселелер тұрғысынан зерделенді. Сонымен жұмысты дайындау барысында Ұлыбританиядағы Польша эмигранттық үкіметінің өкілдері, атап айтқанда генерал В.Сикорский, генерал-майор С.Шишко-Богуш және генерал-лейтенант В.Андерстін атқарған қызметтері мақаламызда жеке адамның рөлін бағалайтын, өз мемлекеттерінің егемендігін бәрінен жоғары қоятын азаматтар тұрғысында қарастыру басшылыққа алынды. Негізгі бұл тәсілдер жеке адамның тәжірибесін зерделеуді, оның өмірінің тарихын зерттеуді және осы жеке тәжірибенің ғылыми маңыздылығын бағалауды білдіреді.

Зерттеудің мақсаты мен міндеті

Бұл жұмыстың мақсаты – Қазақстан мен Орта Азияда поляк армиясының құрылу тарихын зерттеу болып табылады. Осындай мақсатты жүзеге асыру үшін алдымызға төмендегідей міндеттер қойдық:

- 1941 жылы шілде айының 30 күні болған екі жақты кеңес-поляк келісім-шарттың орындалуының нақты жағдайларын зерттеу;
- оның ішінде, «КСРО жерінде поляк армиясын құрып және оған жан-жақты көмек» көрсетуге байланысты Қазақстан мен Орта Азия жерлерінде поляк армиясын жасақтауды зерттеу;
- поляк азаматтары мен әскери тұтқындарынан армия жасақтауды тиімді ұйымдастырудың жолдары мен әдістерін зерттеу.

Зерттеу нәтижесі

Қазақстан тарихындағы әлі де зерттеуді қажет ететін аспектілердің бірі – Қазақстан мен Орта Азияда поляк армиясының құрылу тарихын зерттеу болып табылады.

1941 жылы шілде айының 30 күні болған екі жақты (кеңес-поляк) келісім-шарттың 4-ші тарауында айтылғандай «Кеңес Одағы аумағында поляк армиясын құрып және оған жан-жақты көмек көрсету» туралы мәселеге байланысты, енді, поляк армиясын жасақтау жұмыстары Қазақстан мен Орта Азия жерлерінде де аса қарқынмен қолға алынды [1, 11-п.]. Соғыс жылдары армия жасақтау мен оның санының көбеюі де өте үлкен жұмыс пен төзімділікті қажет етеді. Қазақстан мен Орта Азияда поляк азаматтарын өз еркімен армия қатарына шақыруда 1939 жылға дейін қоныс аударғандар емес, тек 1939 жылы қыркүйек айының 17 күнінен бастап жүргізілген науқан бойынша, Кеңес Одағына Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан жер аударылған поляктар ғана шақырылды [2, 183]. Сондай-ақ, жергілікті халықты жер аудару кезінде 50-ден 80 мыңға дейін жұмыссыздар Донбасқа шахтаға, Оралға таукен жұмыстарына және 100 мыңдай поляк азаматтары Қызыл Армия қатарына шақырылған болатын [3, 45].

Бастапқы кезде бірқатар облыстарда поляк азаматтарын армияға шақыру жұмыстары өте тез қарқынмен жүргізілді. Мәскеуде, кейін 1941 жылы қазан айында Куйбышевқа (қазіргі Самара) ауыстырылған [4, 181] поляк елшілігінің талабы бойынша поляк армиясын Кеңес Одағының ауа-райы қолайлы жерлерге ауыстыруды көздеді. Бірақ, кеңес-герман соғысына байланысты бұл жұмыстар көздеген мақсатқа лайықты жүргізілуіне кедергі келтірді. Сол үшін Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстанда жаңа поляк дивизияларын жасақтау туралы шешім қабылданды [5, 1-л.].

1941 жылы қазан айында КСРО Ішкі істер халық комиссары Берияның Сталин мен Молотовқа берген мәліметі бойынша, Ресей жеріндегі поляк әскери қызметкерлері мен азаматтарын

Өзбекстанға көшіру туралы шешім қабылдағаны туралы айтылды. Соның салдарынан Өзбекстан жеріне Ресейдің шалғай аудандарының еңбекпен түзеу лагерлерінен ақталып (амнистия) шыққан поляк азаматтары өте көп санмен келді [6, 26-п.]. Онда: «Ферғана облысына - 10 000 адам, Самарқанд облысына - 25 000 адам, Бұқара облысына - 25 000 адам, Хорезм облысына - 15 000 адам және Қарақалпақ АКСР-не - 25 000 поляк әскери қызметкерлері мен азаматтарын орналастырып, армия жасақтау туралы қаралды және оларды баспана, азық-түлік, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету жұмыстары Өзбекстан БКП (б) Орталық Комитеті мен Өзбек КСР Халық Комиссарлар Кеңесіне тапсырылды [5, 2-4 л.]. Ал кейін Өзбек Халық Комиссарлар Кеңесі 1942 жылы қаңтар айының 17 күні №75 бұйрыққа қол қойып онда: Өзбекстан мен Қарақалпақ АКСР-і поляк азаматтарын қамтамасыз ету, оларға дәрігерлік көмек және азық-түлік тапшылығынан байланысты [6, 27-п.] оларды енді қабылдаудың өте қиынға түсетіні туралы ескертті.

Осы мәселе төңірегінде өзбекстандық ғалым Г.Хидояттың зерттеуіне жүгінсек: «Өзбекстанға 100 мың, Қазақстанға 100 мың поляк азаматтары қоныстандырылды. Ал кейін Қазақстанның темір жол бекеттеріне орналасқан 21,5 мың поляктарды Қырғызстанға орналастырды» - деп келтірілген [7, 214]. Ал 1941 жылы қазан айының 1 күні КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП (б) Орталық Комитеті Өзбек КСР-на 100 мың поляк азаматтарын қоныстандыру туралы шешім қабылдады. Кейін анықталғандай осыншама көп мөлшерде поляк азаматтарын қоныстандыруға Өзбекстан мүлде дайын болмағандықтан 1941 жылы қараша айының 19 күні бұл шешімді өзгертті: қоныстанушылардың санын 35 мың адамға қысқартты; басқаларын Қырғызстан және Қазақстанның оңтүстік облыстарына орналастырды [8, 10]. 1941 жылы желтоқсан айының 8 күні Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті шешімі бойынша Қазақстанның теміржол бекеттеріне 25 мың поляк азаматтарын қоныстандыруға шешім қабылдады [1, 209-п.]. Сонымен, Қазақстан БКП (б) Орталық Комитеті және Халық Комиссарлар Кеңесі «поляктар мәселесін» өз мойындарына алатыны туралы шешім қабылдады [6, 3-п.]. Кейін анықтағандай Өзбекстан Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің шешімі бойынша 35 мың поляк азаматтарын тағы қабылдады [6, 7-п.].

Поляк халқының Азия жеріне келуі тоқтаусыз жүргізілді. Бұл жаппай көшіру жұмыстары поляк азаматтарына көлік пен әскери керек-жараққа деген сұранысын қиындата түсті. Ал поляк азаматтары мен әскери қызметкерлерін өз мамандықтарына байланысты жұмыспен қамтамасыз ету жағына келсек, ғалым В.С.Парсаданова өз еңбегінде: «бұл мәселеге... Кеңес үкіметі аса мән бермесе де, жергілікті кеңестік ұйымдар қолдарынан келген көмектерін аяған жоқ» - деп турасын айтты [3, 48].

Польша елшілігі жүргізген жұмыстар бойынша 1941-1942 жылдары поляк азаматтарын есепке алу барысында 140 мың поляк азаматтары төлқұжат алды. Олардың ішінде көбі «офицерлер отбасы мен шенеуніктер» болды [8, 10]. Поляк елшілігінің құжаттары бойынша, барлық есепке алынған поляк азаматтарының саны 265 501 адам, соның ішінде Кеңес Одағы аумағында - 117 мың (оның 71 мыңы Сібірде), Қазақстанда - 56 мың болды. Ал кейін Қазақстандағы поляк азаматтарының саны 71 789 адамға жетті, ал Орта Азияда - 90 мың адам, алайда көптеген поляк азаматтары әлі де есепке алынбаған болатын. Мысалы, Ақбалықта (Қазақстан) 800 поляк отбасы тіпті поляк елшілігінің бар екенін білмей, одан ешқандай көмек те алмаған [9, 19]. Сонымен бірге, осы кезде Ресейдің шалғай аудандарында жұмыс істеп жүрген 80 мың поляк азаматтарына да төлқұжат берілген де жоқ.

1941 жылғы тамыз айының 12 күнгі КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен ВКП (б) Орталық Комитетінің әскери соғыс түрмелері мен айдауда, қуғын-сүргінде жүрген поляк азаматтарын босату туралы Қаулысының талаптарына сай кеңестік республикалардағы поляк азаматтарының қасіретті тағдырында біраз бетбұрыс басталды. Мысалы, Кеңес Одағы мен Польша үкіметі арасындағы саяси келіссөзде: «барлық соғыс тұтқындары түрмелері мен еркінен айырылғандар лагерлеріндегі, арнайы қоныстардағы және айдау мен қуғын сүргіндегі поляк азаматтары толығымен босатылсын» делінген болатын. Сондай-ақ, олардың Кеңес Одағы аумағында еркін тұрып-жүруіне және шетелдік азаматтар қатарына жатқызып, уақытша төлқұжаттармен қамтамасыз ету жұмыстары қаралды [10, 238-240 п.]. Соғыс жылдарында КСРО жеріндегі көптеген мұрағат құжаттарының мәліметтеріне қарағанда 1941 жылдың қыркүйек айында Батыс Украина мен Батыс Белоруссия жерінен 389 382 адам күшпен көшірілген, ал олардың 120 962 адамы түрмелер мен лагерлерде және шалғай

аудандарда айдауда болған, арнайы қоныстарға жіберілген осадниктер 243106 адам, соғыс тұтқындарының саны 23314 адам болды [11, 179].

Кеңес Одағы Жоғарғы Кеңесінің қаулысынан кейін 389 041 адамға рақымшылық жариялап, түрмелер мен айдаудан босатты, ал 341 адам рақымшылыққа жатпады. Бұл шаралар кейін Кеңес Одағында көп орналасқан поляктарды әскер қатарына шақыру үшін КСРО үкіметінің жергілікті әскери комиссариаттарына арнайы жарлық арқылы Поляк армиясына әскер жинау науқаны кезінде байқалды.

Ал 1941 жылы қазан айының 28 күні Алматы қаласындағы Қазақ КСР-сы әскери комиссариатының I дәрежелі генералы Щербаковқа Поляк армиясының капитаны Марьянский Казимир Хиларович өз талап-тілектерін білдірген болатын. Онда: «Алматы, Қарағанды және Ақмола облыстарында тұрып жатқан поляк азаматтарына көмек көрсету мен Алматы қаласында Польша елшілігі мен Поляк армиясының штаб-пәтерін ашу, сондай-ақ Қазақстанда тұрып жатқан поляк азаматтарын армия қатарына шақырып оларды Самарқан қаласындағы Поляк армиясының бөлімшесіне жіберу туралы» - деп атап көрсетілді. Осы күні-ақ Ташкент қаласынан Алматыға Поляк елшілігінің өкілі Венцек (құжатта «Вальцек» деп қате берілген) өзінің көмекшісі Сапегпен бірге келді. Мұндағы кездесудің тоқ етері Қазақстанның барлық облыстарындағы поляк азаматтарын Поляк армиясы қатарына шақырып, жергілікті жерлерде Поляк армиясының штаб-пәтерлерін ашу туралы сөз болды [12, 167-170 п.].

Осы кезде Қостанай қаласында Поляк армиясының қолбасшылығының ұсынысы бойынша капитан Романьский Мечислав Францевич жергілікті жердегі поляк азаматтарын тізімге алу мен арнайы тексеру орталығының басшысы болды. Мұндағы басты жұмыс поляктарды тізімге алу арқылы төлқұжат беріп, оларды армия қатарына алу, шені мен атқаратын қызметтеріне байланысты жұмыстарды жеңілдетті.

1941 жылғы қараша айының 26 күнгі мәлімет бойынша Оңтүстік-Қазақстан облысына 18 000 поляк азаматтары жөнелтіліп, олар мына жерлерге қоныстандырылды: Қызыл-құм - 3000 адам, Созақ - 3000 адам, Шәуілдір - 2000 адам, Шаян - 3000 адам, Фрунзе - 3 000 адам, Қаратас - 3000 адам. Бұларды тез арада орналастыру жұмыстары қарастырылып, олардың басым көпшілігі МТС-тар шеберханалары мен жаппай ауыл шаруашылық жұмыстарына жіберілді [10, 1-4 п.].

Сонымен сол жылдың тамыз айының 12 күнгі Кеңес Одағының поляк азаматтарына рақымшылық жариялағаннан кейін арнайы лагерлерден Қазақстанға 61 092 поляк азаматтары қоныстанды [10, 4 п.].

Осы рақымшылықтан кейін де Қазақстанға поляк азаматтарының келулері азайған жоқ. Мысалы, КСРО-ның басқа облыстарынан 2678 адам келді. Қазақ КСР-нан Кеңес Одағының басқа облыстарына да біраз поляктар кетті. Олар: Омбыға - 98 адам, Челябинскіге - 274 адам, Самарқандқа - 23 адам, Ташкентке - 448, Свердловскіге - 7 адам, Новосібірге - 146 адам, Ферғанаға - 65 адам, Куйбышевқа - 78 адам, Башқұрт АҚР-на - 31 адам, Чкаловқа - 92 адам, Алтай өлкесіне - 22 адам және басқа да облыстарға 27 адам, сонымен барлығы 1311 адам кетті [10, 23 п.].

1941 жылы желтоқсан айының 25 күні КСРО Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің №1064сс қаулысы шықты. Онда КСРО Үкіметі мен Польша Республикасы арасындағы келіссөзге сәйкес поляк армиясы қолбасшылығына Қазақстан мен Орта Азия аумақтарында құрамы-офицер, унтерофицер және қатардағы жауынгерлерден тұратын 96 000 адамдық поляк дивизияларын жасақтауға бұйрық берілді. Оның әрқайсысы 11 000 адамнан тұратын алты жаяу әскер дивизиясы және армия штабы, офицерлік мектепке, қосалқы бөлімше барлығының саны - 30 000 адам болмақ [5, 325 л.]. Сонымен, осы поляк бөлімшелерін қай жерлерде жасақтау туралы да белгіленді:

а) армия штабы мен ғимараты	– Янги-Юль (Өзбекстанда)
б) офицерлер мемтебі	– ст.Веревская (Өзбекстанда)
в) қосалқы бөлімше	– Гузар (Өзбекстанда)
г) күшейтілген армия бөлімше	– Отар бекеті (Қазақстанда)
д) 5-ші жаяу әскер дивизиясы	– Жалал-Абад (Қырғызстанда)
е) 6-шы жаяу әскер дивизиясы	– Шахрисябз (Өзбекстанда)
ж) 7-ші жаяу әскер дивизиясы	– Кермине (Өзбекстанда)
з) 8-ші жаяу әскер дивизиясы	– Пахта-Арал (Қазақстанда)
и) 9-шы жаяу әскер дивизиясы	– Маргелан (Өзбекстанда)
к) 10-шы жаяу әскер дивизиясы	– Луговой бекеті (Қазақстанда)

Осы жалпы құрамы 96 000 адамнан тұратын поляк армиясына жергілікті жерлерден поляк азаматтарын өз еріктерімен армия қатарына шақыру жұмыстарына байланысты тек 1939 жылға дейінгі Батыс Украина мен Батыс Белоруссия жерлеріне қоныстанғандарды армияға шақыруға рұқсат етілді. Ал сол жерлерден келген басқа ұлт өкілдерін (еврей, чех, украин, беларус т.б) армия қатарына шақыруға тыйым салынды [5, 35 п.].

Сонымен, бастапқы кездің өзінде-ақ Қарағанды облысының әскери комиссариатының полковнигі Гончаров Алматы қаласындағы Әскери Штабқа жолдаған жедел хатында: Бузулук қаласындағы (Чкалов облысы) Поляк Армиясының Штабына өз еркімен өтініштерін білдірген поляк азаматтарын қабылдау жұмыстарының басталғаны туралы хабарлады [1, 10-п.]. Ал Ақтөбе облысының әскери комиссариатының 1941 жылы қыркүйек айының 30 мен қазан айының 9 аралығында 160 поляк азаматтары өз еркімен Бузулуктағы жасақталып жатқан поляк армиясына жіберу туралы өтініштерін білдіргендігі Қазақ КСР-ы Әскери Комиссариатына келіп түсті [1, 20-п.]. Осындай өтініштер Гурьев, Жамбыл және басқа жерлерден де келіп түсіп жатты [1, 22-п.].

Ташкентке Орта Азия әскери штабының поляк армиясы бөлімшесіне келіп түскен мәліметте өз еркілерімен поляк армиясы қатарына өтініш білдірген 2 879 ерлер мен әйелдерді бір күндік тегін жол ақысымен қамтамасыз етіп, ерлерді Татищевқа, әйелдерді Бузулукқа жіберу туралы шешім қабылдады [1, 142-п.]. Ал сол кезде Павлодар қаласындағы әскери комиссариат поляк армиясына қабылдауға өтініш білдірген барлық поляк азаматтарын Бузулук, Тоцк және Татищев қалаларына жіберіп отырды. Ал кейін генерал Андерстің штаб басшысы поляк армиясының полковнигі Окулицкийдің Алматыдағы әскери комиссариатқа жолдаған жедел хатында: «Бузулук, Тоцк және Татищев жерлеріндегі поляк армиясына ешкім жіберілмесін. Өз еркімен армия қатарына келушілердің барлығы Өзбекстан жеріндегі Фараб бекетіне жіберілсін» - деген өтініш хаты келді [1, 143-п.].

Сондай-ақ, жасақталып жатқан поляк армиясына 1939 жылы Батыс Украина мен Батыс Белоруссия Кеңес Одағына қосылғаннан кейінгі тұрғындары мен еврейлерді армия қатарына алу туралы поляк өкілетті елшілігінің өтінішін Қазақстан Әскери Комиссариатының бригада комиссары генерал Щербаковқа хабарлады [1, 69-п.]. Бірақ Мәскеуден келіп түскен жедел хатта: «тек поляк азаматтарын қабылдандар» - деп айтылғандықтан, мұндай өтініштің барлығы еш нәтиже берген жоқ [1, 71-п.].

Поляк армиясы жасақталып жатқан жерлерге өз еркілерімен келген поляк азаматтарын жергілікті кеңестік ұйымдар тегін жол ақысы құжаттарымен ғана қамтамасыз етті [1, 34-п.]. 1941 жылы желтоқсан айының 2 күні Қазақстанның барлық әскери комиссариаттарында поляк әскери қызметкерлеріне қамқорлықтар жасау туралы шешім қабылданып, арнайы куәліктер тапсырылды онда былай жазылған: Польша үкіметімен болған келіссөзді негізге ала отырып, «Кеңес үкіметі поляк әскери қызметкерлері мен олардың жанұяларына мемлекет тарапынан жеңілдіктер көрсетуге құқылы» [1, 89-п.] деп көрсетілген, мәселен бұл кезде қызыл армиялықтардың отбасылары мемлекеттен ешқандай жеңілдіктер ала алмай отырғанын ескере кеткен жөн.

1941 жылы шілде айындағы келіссөзді (Сикорский-Майский) [13] негізге ала отырып, Қазақстанда жасақталып жатқан поляк армиясына қабылдауға өз еркілерімен өтініш білдірген Алматыдағы бір топ поляк әртістерінің де арыздары қабылданды [1, 63-п.]. Бұл әртістердің ішінен поляк армиясына тек поляк азаматтары ғана қабылданып, тіпті, 1939 жылға дейінгі Кеңес Одағы жеріндегі поляк азаматтарының өтініштерін жергілікті әскери ұйымдар қабылдаудан бас тартты [1, 100-п.].

1941 жылы қараша айының 20 күні Қазақстанда поляк армиясын қабылдауға 2421 поляк азаматтарының өтініштері қабылданып, олардың ішінен 1314 адам Орта Азия әскери бөлімшесіне жіберілді [1, 78-п.]. Дегенмен де поляк армиясына әскер жинауда Қазақстанның әскери комиссариатында заңсыз оқиғалар да етек алды; онда қолдарында уақытша куәліктері бар поляк азаматтарын Қызыл Армия қатарына жіберіп, ал басқа ұлт өкілдерін (поляктардан басқа) поляк армиясына жібергендігі және мұның бәрі өз еркілерімен емес арнайы шақырту арқылы іске асып отырғандығы мәлім болды [1, 114-п.].

1942 жылы қаңтар айының 2 күні II дәрежелі интендант Ивин мен генерал-майор Липатовқа Орта Азия әскери бөлімшесінің қолбасшысы генерал-майор Курбаткин мен Әскери Кеңестің мүшесі бригада комиссары Ефимовтан жеделхат келді. Онда: «Қазақстан КП (б) Орталық Комитеті, Қазақ КСР-ы Халық Комиссарлар Кеңесі және Қорғаныс Комитеті Қазақстанда құрамы 11 500 адамдық

поляк дивизиясын орналастыру туралы бұйрығы жарияланды. Оларды орналастыру: дивизия штабындағы 100 адамды, жоғары шенді 900 офицерді және дивизия мектебіндегі 400 унтер-офицердерді пәтермен қамтамасыз ету керек. Сондай-ақ, басқа кіші құрамдарды республиканың жылы аудандарына орналастырып, оларды палаткалармен қамтамасыз ету туралы шешім қабылдады. Әскери Кеңес Сізден жоғарыдағы мәселеге байланысты оларды қайда бөлу және орналастыру керектігі туралы бұйрығыңызды күтуде» [1, 1-п.] делінген. Осы жұмысқа байланысты поляк армиясының Бас Штабы Қазақстанның барлық облыстық комиссариаттарда өз өкілдерін тағайындады:

1. Оңтүстік Қазақстан облысына	– поручик Майковский
2. Жамбыл облысына	– капитан Трояновский
3. Солтүстік Қазақстан облысында	– капитан Ян
4. Қостанай облысында	– капитан Романовский
5. Павлодар облысында	– ротмистр Свенцидский
6. Семей облысында	– поручик Рагин
7. Ақтөбе облысында	– поручик Онешкевич
8. Шығыс Қазақстан облысында	– капитан Кмижановский
9. Алматы облысында	– поручик Гиженовский
10. Қарағанды облысында	– подполковник Яцин
11. Ақмола облысында	– поручик Щаблицкий

Ал Гурьев және Батыс Қазақстан облыстарына жіберілетін поляк өкілдері кейін қосымша хабарланатындығы ескертілді [1, 84-п.].

Поляк армиясының қызметкерлері мен олардың отбасыларына республика жерлеріндегі жергілікті халықпен бірдей деңгейде жеңілдіктер жасалып және талаптарына қарай көмектер көрсетіліп отырды [1, 190-п.]. Оларды армия қатарына шақыру жұмыстары да Қызыл Армия деңгейімен бірдей болды. Оларды поляк армиясына жасақтау әрбір қалып бойынша есепке алынып, барлығын жоғарыда аталған әрбір облыстағы жергілікті поляк өкілдері қабылдап алды [1, 74-п.]. Сонымен, 1942 жылы қаңтар айының өзінде-ақ, поляк армиясына 114-офицер, 813-унтерофицер және 2341-қатардағы жауынгерлер есепке алынды [1, 206-п.].

1942 жылы желтоқсан айының 25 күні Қазақ КСР-сы Халық Комиссарлар Кеңесі мен КП (б) Орталық Комитетінің арнайы Қаулысы бойынша поляк әскери құрамдарын орналастыру туралы шешім қабылданғаны белгілі болды. Поляк әскери құрамдарын орналастыру орындары:

а) Түркістан-Сібір темір жолы бойындағы Отар бекетіне, №29 мектеп интернатқа орналастыру;

б) Түркістан-Сібір темір жолы бойындағы Луговой бекетіне, облыстық колхоз мектебіне, колхоз мектебінің жатақханасына, №33 темір жол мектебіне және темір жол интернатына орналастыру;

в) Мерке ауданында, аудандық клубқа, «Красный интернационал» колхозының клубына және «Красный Восток» колхозының клубына орналастыру;

г) Оңтүстік Қазақстан облысындағы Шокпак, Түлкібас және Манкент елді мекендердегі пункттерге орналастыру [12, 51-п.].

Жоғарыда аталған жерлерде арнаулы аудандық әскери комиссариат бөлімдері мен поляк өкілдерімен бірігіп жергілікті поляктарды да әскер қатарына шақыра бастады. Бұл шаралар Өзбекстан, Түркістан және Тәжікстан Республикаларында Польша өкілдерінің басшылығымен жүргізілді. Сол кездегі құжаттық материалдарға қарағанда Орта Азия Республикаларында әскери міндетке жарайтын 200 мыңдай поляк азаматтары болған [11; 181].

Сонымен екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңес-поляк қарым-қатынасына байланысты кейбір ақтандақ болған тарихи шындықты қалпына келтіруге мүмкіндік туып отыр. Соғыс жылдарында Лондонда құрылған Польша эмигранттық үкіметі мен кеңестік үкімет арасындағы саяси келісімнің нәтижесі бойынша Кеңес Одағында, соның ішінде Қазақстан мен Орта Азия аумағында жасақталған генерал Андерс армиясының тарихы, кеңес тарихнамасында көп айтылмай келгені белгілі. Ал оның бастамасы 1941 жылы 22 маусымда Германияның КСРО-ға шабуылынан кейін басталды, яғни кеңес-поляк қатынастарында, біздің ойымызша, саяси қарсыласудан, әсіресе соғыс кезіндегі нәтижесіздіктен белгілі бір әрекетке көшудің нақты мүмкіндігі болған қысқа мерзім болды. Мұндай үміттер КСРО мен Польша Республикасының

үкіметі арасындағы дипломатиялық қатынастардың қалпына келуімен және бірқатар үкіметаралық келісімдердің, соның ішінде әскери ынтымақтастық туралы келісім жасасуымен байланысты болды [14; 52]. Сонымен зерттеу барысында «шынайы өмір мәселелері» туралы қарастырған кезде қолданылатын «нақты әлем өлшемі» проблемасына біршама талдау жасалынды [15; 892]. Нақтырақ айтқанда бұл біздің қарастырып отырған кезеңіміздің негізгі адам өмірінің тарихын зерттеуді және осы жеке тәжірибенің ғылыми маңыздылығын бағалауды білдіреді. Польша тарихындағы қиындықтардан өзінің тұтастығын сақтап қала алған поляк халқы ендігі уақытта өзінің бұрынғы кездерде көрген азабының айыптысын іздемеуге мүмкіндігінше, сол қиындықтарды тарихтың еншісіне қалдыруға дайын деп үміттенуге болады [16; 86].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Гаага конвенциясының ережелеріне сәйкес «бейбітшілік орнағаннан кейін әскери тұтқындарды отанына жіберу мүмкіндігінше тезірек жүзеге асырылуы керек»-делінген болатын. Біздің мақаламыздың нәтижелері көрсеткендей, Кеңес Одағы аумағындағы поляк әскери тұтқындар мәселесі батыстық әлемдегі идеологиялық қарама-қайшылықтың нысанына айналдырды [17]. Жоғарыда айтып өткеніміздей генерал Андерстің мәлімдеуінше Мәскеу кез келген уақытта Поляк армиясын майданға аттануына бұйрық беруі әбден мүмкін, ал соғысуға армия әлі толық дайын емес. Сол үшін Андерс пен Сикорский поляк бөлімшелерін толығымен Қазақстан мен Орта Азияға қарай бұру мәселесіне баса назар аударылды. Қазақстан мен Орта Азияда поляк армиясын жасақтау туралы шешім қабылданғаннан кейін, поляк азаматтарының Азия жеріне келуі тоқтаусыз жүргізілді. Атап айтқанда жаһандық тұрғыдан қиыншылық туғызып отырған Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары Кеңес Одағы аумағындағы поляк әскери соғыс тұтқындарынан, Ресейдің шалғай аудандарына жер аударылған поляк азаматтарынан Поляк армиясын жасақтау жұмыстары өте ауыр мәселе болғандығы зерделенді. Дегенмен де оларды ауа-райы қолайлы Қазақстан мен Орта Азия жерлеріне көшіріп, армия қатына шақыру жұмыстары қалай жүргізілгені туралы қарастырып өттік.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві. Р-1146-к., 1-т., 148-іс, 11-п.
- 2 Документы и материалы по истории советско-польских отношений 1939-1943 гг. (1973) Т.УІІ. М. – 509 с.
- 3 Парсаданова В.С. (1982) Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. М.: Наука. – 280 с.
- 4 Парсаданова В.С. (1988) Армия Андерса на территории СССР 1941-1945 гг. //Новая и новейшая история. № 5. С. 173-192.
- 5 Центральный Архив Министерство Обороны Российской Федерации. Ф. 280, оп. 768407, д. 43, л. 1.
- 6 Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві. 314-к., 1-т., 357-іс, 26-п.
- 7 Хидояттов Г. (1991) Национальный вопрос в СССР. Ташкент: «Узбекистон». – 304 с.
- 8 Примкулов Ш.Д. (1990) Польские школы и детские учреждения в СССР (1941-1946 гг.). Ташкент: «Фан». – 160 с.
- 9 Kot S. (1955) Listy zs Posji do den Sikorskiego. London. – 165 p.
- 10 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві. Р-1137-к., 1-т., 9-іс, 238-240-п.
- 11 Мәшімбаев С.М. (1999) Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарындағы Польша тарихының кейбір мәселелері жөнінде //Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің хабаршысы. Тарих сериясы. № 11. 177- 182б.
- 12 Қазақстан Республикасы Президенттік архиві. 708-к., 5/2-т., 19-іс, 167-170-пп.
- 13 Соглашение В. Сикорского - И.М. Майского от 30 июля 1941 года [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/iz-istorii-podgotovki-i-zaklyucheniya-soglasheniya-pravitelstva-sssr-s-polskim-emigrantskim-pravitelstvom-30-iyulya-1941-g-po-stranitsam> (дата обращения: 11.11.2019).
- 14 Иванов Ю.В. (2012) Польская армия генерала Владислава Андерса в СССР (август 1941 - август 1942 г.) //Новая и новейшая история. №3. С. 52-58.

- 15 Kokeybayeva G.K., Smanova A.M. (2019) The Problem of Organizing Care for the Wounded and Sick Soldiers During World War I. // *Bylye Gody*. Vol.52. Iss.2. P.892-900. http://ejournal52.com/journals_n/1559220070.pdf
- 16 Мәшімбаев С.М., Сманова А.М. (2017) Қазақстандағы поляк әскери елшілігінің құрылуы және қызметі (1939-1943 ж.). Алматы: Қазақ университеті.
- 17 Oltmer J. (Hrsg) (2006) *Kriegsgefangene im Europa der Ersten Weltkriegs*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, Paderborn.

Некоторые проблемы формирования польской армии в Казахстане и Средней Азии

А.М. Сманова

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

aigulsmanova@mail.ru

В статье рассматриваются некоторые вопросы, связанные с польско-советскими отношениями во время Второй мировой войны. Одним из таких событий является формирование польской армии в Казахстане и Средней Азии. В статье описываются выводы в области развития исторической науки и концепции нового исторического мышления, новых подходов к актуальным проблемам, отраженных в исследованиях ведущих ученых, также большое внимание уделено радикальным изменениям в отечественной исторической науке в последние годы. В работе использованы архивные документы с «секретными» подписями руководителей Казахстана, Узбекистана и России. Задача истории состоит в том, чтобы определить внешнюю политику государственных лидеров в этот период, а также рассмотреть пути интерпретации прошлых исторических фактов и аргументов в пользу действий своей страны на международной арене.

Ключевые слова: *Средняя Азия, Армия Андерса, Западная Украина и Западная Белоруссия, военнопленные, специальные поселения, места сбора.*

Some problems of the formation of the Polish army in Kazakhstan and Central Asia

A.M. Smanova

Kazakh National Women`s Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

aigulsmanova@mail.ru

The article deals with some issues related to Polish-Soviet relations during World War II. One of these events is the formation of the Polish army in Kazakhstan and Central Asia. The article describes the conclusions in the field of development of historical science and the concept of new historical thinking, new approaches to topical issues, reflected in the research of leading scientists, as well as much attention is paid to the radical changes in domestic historical science in recent years. The paper uses archival documents with "secret" signatures of the leaders of Kazakhstan, Uzbekistan and Russia. The task of history is to determine the foreign policy of state leaders in this period, as well as to consider ways to interpret past historical facts and arguments in favor of their country's actions in the international arena.

Key words: *Central Asia, Anders Army, Western Ukraine and Western Belarus, prisoners of war, special settlements, gathering places.*

Редакцияға 30.03.2020 түсті.

5 - бөлім
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ
ПСИХОЛОГИЯ

Раздел 5
ПЕДАГОГИКА И
ПСИХОЛОГИЯ

Section 5
PEDAGOGY
AND PSYCHOLOGY